ھۇنلارنىڭ ياۋروپادىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ تارىخلىرى

ئەك شەمس (گېرمانىيە)

ئېلكىتاب تۈزگۈچى ھونزادە

هۇنلارنىڭ ياۋروپادىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ تارىخلىرى

تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋرۇپا ـ ئاسىيا مىللەتلىرى ھەتتا مۇڭغۇللارمۇ ھۇنلارغا ئوخشاش ۋەھشىي، جەسۇر، تەڭداشسىز جەڭچى دېگەنگە ئوخشاش مەنىداش سۆزلەر بىلەن ئاتالغان ئەمەس. خۇددى گېرمانلاردىكى ۋاندالىدىلاردەك بىزگە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان) Vadalism ۋەھشىيلىك) دېگەنگە بىر ئاتالغۇ قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. «ھۇن» دېگەن بۇ ئىسىم «ۋەھشىي، رەھىمسىز، شەپقەتسىز دۈشمەنلەرنى تەسۋىرلەيدىغان مەنستمەس سۆزى بولۇپ قالغان، ئۇلارنىڭ بۈيۈك ھۆكۈمرانى «خۇدانىڭ قامچىسى» ئاتتىلا رىۋايەتلەردىكى ھەددىدىن زىيادە قوپال، رەھىمسىز ھەم ۋەھشىي رەھبەرلەرنىڭ تىپى بولۇپ، قالغان.
بۇ يەردە غەرب ئەللىرىدە ھۇنلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق ئوي ـ خىياللارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بەزى سەۋەبلەر بار. بىرىنچىدىن، ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ غەرب دۇنياسىغا ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سېلىپ، ئوتتۇرا ياۋرۇپا ـ ئاسىياغا تۇنجى تۈركۈمدە بېسىپ كىرگەن تاجاۋۇزچىلاردۇر.

ئىككىنچىدىن، ھۇنلارنىڭ بېسىپ كىرگەن ۋاقتى دەل رىم
ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئوتتۇرلىرىدا ئېغىر
پاراكەندىچىلىك سادىر بولۇپ، ئۆز ئارا رەھىمسىز
كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەلگەندى.
ھۇنلارنىڭ داڭقىنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلاغىچە
داۋاملاشقانلىقىنىڭ سەۋەبى- ئەينى ۋاقىتلاردىكى
مۇئەللىپلەر ئۇلارنى ئانچە مۇۋاپىق بولمىغان ھالدا
قالتىس تەسۋىرلىۋەتكەن. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ
كىرگەندىن كېيىنكى ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى ئۇلارنىڭ
بىۋاستە ھەرىكىتىدىن سادىر بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ
خەلقنى پاراكەندىچىلىك توغدۇرۇشقا كۈشكۈرتۈش
ۋاستىسىنى قوللانغانلىقىدىن ئىبارەت بولغان، شۇڭا
گېرمان تىلىدا ئۇلارنى») «Volkerwanderung» كۆچمەن
مىللەت») دەپ ئاتىغان.

ھۇنلارنىڭ ئىسمىنىڭ يۇنانچە شەكلى مىلادى II ئەسىردە
ياشىغان يۇناننىڭ بۈيۈك جۇغراپىيە ئالىمى پىتولېمىنىڭ
ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. مىلادى IV
ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە ھونلار ئاندىن
شەرقىي ياۋرۇپانىڭ تارىخ سەھنىسىگە كومىدىيىلىك
ھالدا كىرىپ كەلگەن. ئەينى چاغدىكى مۇئەللىپلەر

هونلارنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىگە ئىنتايىن قىزىققان. بۇنىڭغا دائىر ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىيال ئاممىنوس مارسېللىنۇس (تەخمىنەن مىلادى 332 ـ يىلىدىن 400 ـ يىللار) ئوتتۇرىغا قويغان ئەستايىدىل جاۋابتىن ئىبارەت. ئۇ مۇنداق دېگەن: «هۇنلاردىن ئىبارەت بۇ مىللەت قەدىمكى يازما هۆججەتلەردە كىشىلەرگە ئانچە مەلۇم ئەمەس»، «ئۇلار مائېئوتىك (ئازوۋ دېڭىزى) بويلىرىدىكى ساسلىقلارغا جايلاشقان. مۇز قاپلىغان دېڭىزلارنىڭ يېنىدا ياشايدىغان بۇ مىللەت رەھىمسىزلىكتە ھەرقانداق مىللەتتىن ئېشىپ چۈشىدۇ». ئۇ هۇنلارنىڭ «مۇز قاپلىغان دېڭىز ياقىسىدىن كەلگەن» لىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەچكە تارىخشۇناسلار ئۇلارنى تامامەن «مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ سىرتىدىن كەلگەنلەر» دەپ قارىغان. ۋەھالەنكى ئەمەلىيەتتە، ئۇلار «قاراڭغۇلۇقنىڭ سىرتى» غا كىرگەن بولۇپ، ئەپسانىۋى جۇغراپىيىدە «سۇغۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» ھەمىشە باغلىنىشپ كەتكەن بولىدۇ.

ئاممىنوس مارسېللىنۇسنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان تەسۋىرى جۇردانېسنىڭ كىشىلەرنىڭ قوللىنىشىغا ئانچە ئېرىشەلمىگەن مۇرەككەپ مەلۇماتىغا سىڭىشتۇرغاندا

خېلى مۇۋاپىق بولغان، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە
«ئىسكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلىدىن ئىسكىفىيە رايونىغا
كىرگەن گوتلارنىڭ پادىشاھى فىلىمېر ئۆز خەلقى ئىچىدە
بەزى پېرىخۇن ئاياللارنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ
تىلى بىلەن ئېيتقاندا «Haliurunnae» نى بايقىغان، ئۇ
ئاياللاردىن گۇمانلانغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى ئۆز
قەبىلىسىدىن قوغلاپ چىقارغان ھەم ئۇلارنى ئۆز
قوشۇنىدىن ئايرىلىپ يىراق جايلارغا كېتىپ، يەككە
يىگان ھالدا سەرگەردان بولۇپ كېتىشكە
مەجبۇرلىغان. بۇ پېرىخۇن ئاياللار كەڭ دالادا گاڭگىراپ
يۈرگەندە، بەزى ناپاك خەلق ئۇلارنى ئۆزلىرىگە
قوشۇۋالغان، شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە
ساسلىقلاردا ماكانلاشقان مۇشۇ ياۋايى قەبىلە پەيدا
بولغان. ئۇلار بويى پاكار، پاسكىنا ھەم ئاجىز بىر ئىرق
بولۇپ، ئىنسان تەبىئىتى يوق دېيەرلىك، تىلى يوق،
لېكىن ئادەملەرگە ئوخشاش ئاززاق ئاۋاز چىقىرالايدۇ».
كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىنغان، ئەمما تېخى
ئىسپاتلانمىغان بىر يەكۈندە ئېيتىلىشىچە: ياۋروپا
ھۇنلىرى ھۇنلارنى ئەۋلادىدۇر. بىز ئەقەللىسى بىر
يازما ھۆججەتتە (11 ـ بابتا) ياۋروپالىقلار «ھۇن» دېگەن

ئاتالغۇنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆردۇق. بۇ پاكىت كۈچلۈك دەلىل، ئىسپا ئورنىدا بۇ ئىككى مىللەتنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن هونلار ياكى ئىسكىفلارنى ئاتاشتا ئانچە توغرا بولمايۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىز شۇنى كۆرمەكتىمىزكى، هۇن ئىمپېرىيىسى مىلادى 48 - يىلى پارچىلانغان. شىمالىي هونلار مىلادى 155 - يىلى سيانپىلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان، جەنۇبىي هونلار تارىخنى مىلادى IV ئەسىرگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىسمۇ، لېكىن هۇنلارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكىگە دائىر هېچقانداق ئىسپات يوق. ئەكسىچە ئۇلارنىڭ كۆچىشى جۇڭگولۇقلارنىڭ يۇقۇۋېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئەگەر بىز ياۋروپا هۇنلىرى بىلەن هۇنلارنى ئوخشاش بىر مىللەت دەپ ئېتىراپ قىلساق، ئۇ چاغدا شىمالىي هۇنلارنىڭ مۇڭغۇلىيە ئېغىزلىكىدە يوقاپ كېتىشى بىلەن هۇنلارنىڭ ياۋروپا ئۇپۇق سىزىقىدا پەيدا بولۇشىغا قەدەر بولغان توپتوغرا ئىككى ئەسىر خاتىرىلەنمىگەن. يىللار ئارىسىدا ئۇلۇشۇپ كېلىدىغان بىر كۈننىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، يەڭگىللىك بىلەن هېچقانداق ئەهمىيىتى يوق بولمىغان بىرلىككە كەلگەن يەكۈن چىقىرىشتىن ساقلىنىش بىر قەدەر مۇۋاپىقتەك قىلىدۇ.

ھۇنلارنىڭ گېرمانىيەنىڭ شەرقىي گوت ئىمپېرىيىسىگە قىلغان جازا يۈرۈشى مىلادى 370 ـ يىللار ئەتراپىدا باشلانغان. بۇ قۇدرەتلىك گېرمانلار دۆلىتىنىڭ زېمىن چېگرىسى دون دەرياسىدىن دېنېپىر دەرياسى ساھىلىگىچە، قارا دېڭىز ياقىسىدىن يىراق شىمالدىكى پرىپېت ساسلىق يەرلىرىدىن جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىغىچە سوزۇلغانىدى. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزى تۈپەيلىدىن شەرقىي گوتلار، يەنى ئوسچو گوتلار يەنى ۋىلېسى گوتلار تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ، ۋىزانتىيە چېگرىسىغىچە يېتىپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئىتتىپاق تۈرۈش شەكلى ئېنىق ۋە مۇقىم بولمىغان. نەچچە ئون يىل جەريانىدا ھونلار گۇتلار بىلەن ھېچقانداق سىياسىي مەقسەتتە بىر ـ بىرىگە جازا يۈرۈشى قىلمىغان ياكى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇرۇشمىغان. باننونىيە ئۆلكىسى (ھازىرقى ۋېنگىرىيىكى ترانسدائوبىيە ئۆلكىسى» دىكى رىم قوشۇنى تۇرغان گازارمىدا ھۇنلاردىن قالغان ئىزلار بايقالدى. بىزگە مەلۇمكى، مىلادى 408 ـ يىلى گىنيويە خان ئوردىسى 300 نەپەر ھۇنلاردىن تەشكىل تاپقان خىللانغان قوشۇن ياللىغان. ھۇنلارنىڭ چىرايىدا جەڭ قىلىش جەھەتتە گوتلار بىلەن

ئوخشاشمايدىغان جايلىرىمۇ بار. لېكىن هونلار
قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرغىدەك كۈچلۈك قوماندان يوق
ئىدى. ئۇ چاغلاردا كۆپ قىسىم هونلار دوت دەرياسىنىڭ
شەرقىدە تۇرۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 412-
تارىخشۇناس ئولىمپىدورۇسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
ۋىزانتىيە خارجى ئەلچىلەر ئۆمىكى قارا دېڭىزدىن ئۆتۈپ
كۆزلىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغان، هۇنلارنىڭ مەزكۇر
ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىنىڭ هونلار باشلىقى دۇنا
تۇسنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قەستلەپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى
مىسال قىلىپ تىلغا ئالغانلىقى ئىنتايىن قىزىقارلىق.
كىشلەرنىڭ ئوخايلىقچە ئونتۇپ قالدىغىنى شۇكى
ئوتتۇرا ئەسىر ۋە مۇڭغۇللار دەۋرىدە غەربتىلا ئەمەس،
هەتتا جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدىمۇ «مەدەنىيەتلىك
دۇنيا» مەۋجۇت ئىدى. قوشۇن ئۈچۈن ئۇرۇش
غەنىمەتلىرىنى ئىزدەش جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىياۋە
پىرسىيە ۋىزانتىيە ئىمپىرىيىسىنىڭ بالقان رايونىغا
ئوخشاش جەلپ قىلىش كۈچىگە بار ئىدى هەم
يېقىنلىششقا قولاي. تەخمىنەن مىلادى 420- يىلى
بارسىك ۋە كۇرسكلار يېتەكچىلىكىدىكى چوڭ بىر هونلار
قوشۇنى كافكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ پىرسىيگە تۇيۇقسىز

ھۆجۇم قىلغان. ئۇ يەردە ئۇلار پېرسىيىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقىنى ئۈچۈن نۇرغۇن ئۇرۇش غەنىمەتلىرى ۋە تەخمىنەن 18 مىڭ ئەسىرنى قالدۇرۇپ، ئۆز مەملىكىتىگە قايتىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ قېتىملىق تاجاۋۇزنى ھونلار مەملىكەت ئىچىدە سادىر بولغان ئېغىر ئاپەتتىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان. ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋىزانتىيە ئۆلكىسىگە قىلغان تاجاۋۇزنى ئەينى چاغلاردا بىلخېمدا تۇرۇشلۇق (لاتىن يېزىقىدىكى ئۆلچەملىك «ئىنجىل» نى تۈزگەن كىشى) سان جېروم جانلىق تەسۋىرلەپ يازغان: «ھونلار پۈتۈن دۇنيانى قىرغىنچىلىق ۋە قورقۇنۇچ ئىچىگە غەرق قىلىۋەتتى، ئۇلار ھۇشيار ـ چاققان جەڭ ئاتلىرىغا مىنىپ، ھەر ياققا ئۇرۇش قىلىپ، بارمىغان يېرى قالمىدى. كىشىلەر تېخى ئۇلارنىڭ قەيەرلەگە بارىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ بولالمىغان يېرى قالمىدى. ئۇلارنىڭ تېز ـ چەبدەسلىكى ئۇلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىنمۇ ئېشىپ چۈشتى. ئۇلار دىنىي قائىدە ـ يوسۇن ۋە دەرىجە پەرقىگە قارىماي، يىغلاپ تۇرغان بالىلار ۋە ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلارغىمۇ رەھىم قىلمىغان ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن بوۋاقلار يەنە ئۆلۈمگە

يۈزلىنىشكە مەجبۇر بولغان». (تومپسىننىڭ ئەسىرىدىن نەقىل، 27 ـ بەت.)
بارمىغان يېرى قالمىغان زور تۈركۈم هونلار كىشىلەرنىڭ ماختىنىشىغا سازاۋەر بولدى، مىلادى 409 ـ يىلى پاننونىيە يۇتۇنلەي ئۇلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالدى هەم ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك مۇقەددەس جايىغا ئايلاندى. قارىماققا ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە كونىستانتىنو پولغا قارىتىلغان بىر قەدەر چوڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئەمەستەك بولسىمۇ، مىلادى 422 ـ يىلىدىن باشلاپ ۋىزانتىيە هۇنلارنىڭ هەر يىلى 350 قاداق ئالتۇن تاپشۇرۇش تەلىپىگە ماقۇل بولغان. بۇ ئاتالمىش «سوۋغا» لار بالقان رايونىغا ئازراق تىنچلىق ئېلىپ كېلىشىنى كاپالەتلەندۇرگەن. هونلار ئىتالىيىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئۇزلۇكسىز تۈردە ئارىلىشىپ تۇرغان، بەلكى ئۇلار ئالقىشقا ئېرىشكەن هۆكۈمەت ۋە ئاقسۆڭەك دۆلەتمەنلەر هۇنلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.
نۇرغۇنلىغان مۇهىم سىياسىئونلار ۋە هۆكۈمەت باشلىقلىرى هۇنلارنى يېقىن مۇهاپىزەتچىسى قىلىپ

ياللىۋالغان. مەسىلەن؛ قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ
ئالىي دەرىجىلىك كونسۇلى روفېنوس ۋە ستىلكو بۈيۈك
رىم گېنرالى ئائېتئون قاتارلىقلار ھەمىشە ھۇنلارنى
ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. مىلادى 434- يىلى شەرقىي
ھۇنلارنىڭ خاقانى رۇگا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ خانلىق
ئورنىغا ۋە ھوقۇقىغا ئىككى جىيەن ئوغلى بېلىدا بىلەن
ئۇنىڭ ئىنىسى ئاتتىللا ۋارىسلىق قىلغان. شۇنىڭدىن
ئېتىبارەن ھونلار تارىخىدىكى يېڭى سەھىپە باشلانغان.
يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ كىشى مۇقەررەر ھالدا
ھۇنلارنىڭ تىلى ئۈستىدە ئويلىنىش ۋە تەخمىن قىلىش
تەتقىقاتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «ئاتىللا» دېگەن بۇ
ئىسىم گوتلارنىڭ ئىسىم ئىكەنلىكى روشەن، مەيلى
تۈركىي تىللار ياكى مۇڭغۇل تىلىدا بولسۇن ھەممىسىدە
«R»ھەرپىنى سۆز بېشى قىلالمايدۇ، (مەسىلەن (Rua
ياكى ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانمايدۇ. (مەسىلەن
بېلىدا) بۇ ئۈچ ئادەمنىڭ ئىسمى ھەرگىزمۇ ئالتاي تىلى
ئەمەس. دۇنيادا ھۇنلارنىڭ تىلىدا يېزىلغان ھېچقانداق
يېزىق بېجىرىم ساقلىنىپ قالمىغان، لېكىن لاتىن
يېزىقى ۋە يۇنان يېزىقىدىكى ئىپتىدائىي ماتېرىياللاردىكى
بىر قىسىم سۆزلەرنى تۈركىي تىللار بويىچە

چۇشەندۈرۈشكە بولىدۇ. لېكىن زور كۆپچۈلۈك قىسمى
ئالتاي تىلىنى ئاساسي نۇقتا قىلغان دېگەن پەرەزلىك
تەھلىل ئالدىدا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. بەلكى ئۇلارنىڭ
تىل قۇرۇلمىسىغا ئاساسلانغاندا ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي
تىللىرىنىڭ سىرتىدىكى باشقا بىر تىلغا مەنسۇپ
ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شۈبھىسىزكى،
ھونلار مەدەنىيىتىنىڭ سىرتىدىكى كۆرۈنۈشكە قاراپ
ئومۇمەن بىر ئۇلارنى تۈرك ياكى مۇڭغۇللارغا مەنسۇپ
دەپ تونۇيمىز. لېكىن بىز ئاددىلاشتۇرۇپلا ھۇنلارنى
«تۈرك ـ مۇڭغۇل مىللىتى» دەپ ئاتىساق، ئۇ چاغدا بىز
ئېغىر ھالدا تۇيۇق يولغا كىرىپ قالىمىز. بۇنداق
دېيىشكە دەلىل ـ ئىسپات يېتەرسىز بولۇپلا قالماستىن،
بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك بىر ئىگىلىگەن
تىلشۇناسلىق بىلىملىرىدىن چەتنەپ كەتكەن بولىمىز.
بېلدا بىلەن ئاتىللانىڭ بەنزىسى ھۇنلارنى ئادەتتىن
تاشقىرى ئالغا يېتەكلەيدىغان قوماندانلىققا ئىگە
قىلدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ياۋروپادىكى مۇتلەق
ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ھۆكۈمرانلىقى نەچچە ئون يىل
داۋاملاشقان. مىلادى 445 ـ يىلى ئاتىللار بېلدانى
قەستلەپ ئۆلتۈردى ھەم ئۇنىڭ ئۆزى ئۆز خەلقىنىڭ

بىردىنبىر ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە مىلادى 453
يىلىنى ئاخىرىغىچە، يەنى ئۇ ۋاپات بولغانغا قەدەر
ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بىز بىلىدا بىلەن ئاتىللانىڭ
ھەمكارلىقى قانداق خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى
بىلمەيمىز، لېكىن ئۇلارنىڭ يولغا قويغىنى ئۈچ
مەنبەلىك ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىدىن ئىبارەت. يەنە
بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ بۇ خىل ھۆكۈمرانلىق
تۈزۈلمىسىنىڭ ئىقتىدارى ھەققىدە بىزنىڭ
بىلىدىغانلىرىمىز ئانچە كۆپ ئەمەس. ئەمما بۇ خىل
تۈزۈم ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى
خەلقلەر ئارىسىدا خېلى ئومۇملاشقان. ئۇلارنىڭ ھوقۇقنى
تەقسىم قىلىشى رايونلار چېگرىسىنى ئاساس قىلغان،
باشقا بىر قىسمى ئۇنىڭدىن بىر دەرىجە ئۈستۈن
تۇرىدىغان ھۆكۈمران بولغان. ئەگەر بىر نوقۇل ھالدا
قىياس قىلساق، كىشىلەر شۇنى مۆلچەرلىيەلەيدۇكى،
يۇقىرىقى پاكىتلار ھۇنلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىدۇر.
ئاتىللانىڭ چوڭ ئاكىسى بىلىدا ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى
ئەڭ چوڭى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر
قەدەر مۇھىم بولغان شەرقىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق
قىلغان. شۇڭا غەرب دۇنياسىنىڭ ئاتىللا ھەققىدە

كۆرگەنلىرى بىر قەدەر كۆپ، شۇنداقلا ئۇ ئىككى قېرىنداش ئىچىدىكى ئامان قالغىنى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ شۆھرىتى بىلىدادىن يۇقىرى. بېلىدا ئاتىللانىڭ يېنىدا بولىسمۇ، لېكىن سۇيقەستكە ئۇچرىغان ئىنىسىنىڭ ئىشى ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنغان.

ئاتىللا بىلەن زاماندىش بولغان رىملىق پىرىسكاس جۇددانىسنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن 35 ـ بەتتە ئۇنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ئۇ بارلىق مىللەتلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بۇ دۇنياغا چۈشكەن ئادەم، ئۇ دۇنيانىڭ بالايى ئاپىتى، ئۇنىڭ ھەققىدىكى قورقۇنچلۇق رىۋايەت مەلۇم جەھەتتە ئىنسانلارنى ۋەھىمە ئىچىگە غەرق قىلغان. ئۇ يول ماڭسا بېشىنى تىك تۇتۇپ، چىڭ قەدەم تاشلايتتى، كۆز قارچۇغى ھەرياققا تىكىلەتتى، تەكەببۇر قىياپىتى چىرايىدىن مەلۇم بولاتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئۇرۇشخۇمار ئىدى، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ھېسسىياتى ۋە ھەرىكىتىنى كونترول قىلالايتتى. ئىرادىسى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭغا ئېھتىياجى چۈشكەنلەرگە ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلەرگە كەڭچىلىك قىلاتتى ۋە كۆيۈنەتتى. ئۇنىڭ

بويى پاكار ئىدى، بېشى يوغان، ـ كۆكرىكى كەڭ، كۆزى كىچىك ساقال بۇرتى شالاڭ بولۇپ ئازراق كۈلرەڭ ئىدى. بۇرنى پاناق، تېرىسى قارامتۇل بولۇپ، ئۆز قان سىستېمىسىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى» (مېرووۋ ئەسرى 102 ـ بەتتىن نەقىل.)

بېلىدا بىلەن ئاتىللا ئاكا ئۇك ئىككىسى هۇنلارنىڭ هۆكۈمرانى سۈپىتىدە بىرلىشىپ هاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، خارابى ئىشلاردا ناهايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. مىلادى 435 ـ يىلى ئۇلارىسسىيۇدوسىس پادىشاهىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن ئاتالمىش «مارگۇس شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى، بۇ شەرتنامە مارگۇستا ئىمزالانغان (هازىرقى يۇگوسلاۋىيىنىڭ دىبرووۋىكا دېگە جايى)، مەزكۇر شەرتنامىدا مەزكۇر ئىمپېرىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى) هەر يىلى هۇنلارغا 700 قاداق ئالتۇن خىراج تاپشۇرۇش شەرت. بەلكى هەر بىر قاچقۇن ئۇچۇن، مەيلى ئۇلار هۇن بولسۇن ياكى رىملىق قاچقۇنلار بولسۇن، هەر بىر ئادەم ئۇچۇن سەككىز تىللانى قايتۇرۇۋېلىش پۇلى ئورنىدا تاپشۇرۇش شەرت. بەزى سودا بازارلىرىدا هونلار رىملىقلارغا ئوخشاش تىجارەت قىلىش هوقۇقىغا ئىگە، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ شەرتنامىدا

ئادەمنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدىغان ئاجايىپ- غارايىپ ئىشلار خاتىرىلەنگەن.
هونلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىسىدە ساقلىنىپ قالغان ئۆرپ- ئادىتى بويىچە باشقىلار سۆھبەت بىلەن ئۆتكۈزگەندە هامان ئات ئۇستىدە تۇرۇپ سۆزلىشەتتى. رىم ئەلچىلىرى ئۇچۇن ئىيتقاندا هونلار بىلەن شەرتنامە تۈزگەندە ئاتقا مىنىپ تۇرۇپ هونلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزەتتى. ئاتنىڭ ئۇستىدە تۇرۇپ سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە رىم ئەلچىلىرى ناهايىتى بىئاراملىق هېس قىلاتتى.
يۇقىرىدا ئىيتىلغاندەك، هونلار ئىمكانقەدەر ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىشتىن ئۆزلىرىنى قاچۇراتتى. «مارگوس شەرتنامىسى» غا ئەگىشىپ، ئۇلار ئاتىللارنىڭ باشچىلىقىدا ئاساسلىق خىللانغان كۈچنى غەربىي فرونتقا سەرپ قىلدى. مىلادى 437- يىلى ئادىيوسنىڭ قۇترىتىشى بىلەن هونلار رېين دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى مايىنز رايونىدىكى بۇگاندارلارغا تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلغان. بۇ قېتىمقى بۇزغۇنچىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولغان تۇيۇقسىز هۇجۇمدا بۇرگاندىيانلارنىڭ هەممىسى دېگۇدەك يۇقىتىلغان. بۇ ئىنتايىن چوڭ

بۆزغۇنچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان ۋەقە گېرمانىيىنىڭ مەشھۇر داستانى «نىبولونگىن ناخشىسى» نى ئىنتايىن مول تارىخي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئەتكەن. ئەمەلىيەتتە XIII ئەسىردىكى بىر ئەسەر ھېسابلانغان «نىبولۇنگىن ناخشىسى» خېلى بۇرۇنقى داستانلارنىڭ روھىنى قوبۇل قىلىپ، شىمالنىڭ خېلى كۆپ داستانلىرىغا ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. ئاتىللادىن ئىبارەت بۇ شەخس قەدىمكى ئىسلاندىيىنىڭ ئەپسانە داستانى «ئىددا» دا تىلغا ئېلىنغان. يەنى ساكسىن- گراماتىكس دەۋرىدىكى دانىيە تارىخىدا تىلغا ئېلىنغان مەزمۇندىن ئىبارەت .

تەخمىنەن مىلادى 433- يىلىدىن باشلاپ ھونلار قوشۇنى گائۇل رايونىدا بىر قانچە تۈمەن- ئەترەتلەرگە بۆلۈنۈپ، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيىتى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ھۆكۈمرانلىق مۇلازىمىتىدا بولدى. مىلادى 437- يىلى ئۇلار باگائودالانى مەغلۇب قىلىش ۋەقەسىدە مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ نامرات- قالاق مىللەت مىلادى 435- يىلى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىدى. مىلادى 439- يىلى ھونلار گېنېرال ئاتىيۇسنىڭ كانۇۋويى لىتوردىئۇسنىڭ

قوماندانلىقىدا توئۇلۇئۇس شەھىرىنى قوشىۋالغاندىن كېيىن يەنە ۋىسگوت پادىشاھى تېئودېرك I نىڭ مەركىزىي شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. بۇ ئۇرۇشتا تېئودرېكنىڭ قايتارما ھۇجۇمى زور غەلبىگە ئېرشكەن، ھۇن قوشۇنى ئېچىنىشلىق ھالدا مەغلۇب بولغان. شۇ يىلى ۋاندالىسلار شىمالىي ئافرىقىدىكى گارتخاك رايونىنى ئىشغال قىلغان. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئۇلارنى دېڭىزدىن ئۆتۈپ ئىتالىيىدە قورۇقلۇقتىا چىقىشى مۇمكىن، دەپ ئويلاپ گائول رايونىدىكى گېنىرال ئايۇسنى قايتۇرۇپ كەلدى. شۇ ۋاقىتتا غەربىي رىم رايونى تەھدىتكە ئۇچرىغانىدى. نىيردىگارد II نىڭ قوشۇنىنى ئاساسىي كۈچ قىلغان پىرسىيە قوشۇنى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەرىنىيە ئۆلكىسىگە قويۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. سادىر بولغان بۇ بىر يۇرۇش ۋەقەلەر ئاتتىللارغا ئومۇمىيۈزلۈك مەلۇم قىلىندى. ئۇ بۇ پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادى 441 - يىلى چەكلىك ھەربىي كۈچى بىلەن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. مىلادى 443 - يىلدىن مىلادى 447 - يىلىغىچە بولغان بىر يۇرۇش ستراتېگىيىلىك ھەرىكەت نەتىجىسىدە ئاتتىللا

ھۇنلارنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەمەلىي
ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. ھۇنلارنىڭ بۇ بىر يۈرۈش ھەربىي
ھەرىكەت پىلانى قارىماققا باشقا غەرەزدە ئەمەس، بەلكى
رىملىقلاردىن تېخىمۇ كۆپرەك ئالۋان ۋە باشقا ماددىي
مەنپەئەت ئۈندۈرۈۋېلىشنى كۆزلىگەندەك قىلىدۇ.
ھالىدىن كەتكەن رىم ئىمپېرىيىسى ئاخىرقى ھېسابتا
مىلادى 443 ـ يىلى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق
ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدە ھونلار بىلەن تىنچلىق
شەرتنامىسى تۈزگەن. بۇ شەرتنامىدە رىم ئىمپېرىيىسى
ھەر يىلى 2100 قاداق ئولپان تاپشۇرىدۇ، دەپ
بەلگىلىگەن. بۇ سان رىم ئىمپېرىيىسى «مارگۇس
شەرتنامىسى» دا ھۇنلارغا تاپشۇرىدىغان ئولپانىنىڭ ئۈچ
ھەسسىگە باراۋەر كېلىدۇ.
چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، رىم
خانى تىنچلىق شەرتنامىسىدىكى ماددىلارنى
ئامالسىزلىقتىن ئىجرا قىلغانىدى. قاتتىق قانۇنى
بەلگىلىمىلەرگە ئاساسلانغاندا ھونلار رىم
ئىمپېرىيىسىگە قوزغىغان ھۇجۇمنى ئاقلاشقا تامامەن
ھەقلىق ئىدى. چۈنكى رىم ئىمپېرىيىسى تىنچلىق
شەرتنامىسىدە بەلگىلەنگەن ماددىلارغا قاتتىق ئەمەل

قىلمىغانىدى.
مۇشۇ نوقتىغا ئاساسلانغاندا ۋىرزانتىيە ئەلچىخانىسى يېزىلغان خاتىرىنى ئاتىللارغا تاپشۇردى. مەزكۇر خاتىرىنىڭ ئۆزى گەرچە ئىلگىرى ۋە كېيىن سادىر بولغان ئىشلارغا نىسبەتەن ئانچە مۇھىم ئەمەستەك قىلسىمۇ لېكىن پىرسكوسنىڭ بۇ ئىش توغرىسىدىكى قالتىس تەسۋىرلەرنى ئۆنتۈپ قېلىشى تەس. مەزكۇر ئەلچىخانا مائىمنوس ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ رەھبەرلىكىدە هون ئېدىكو ۋە تەرجىمان بىگىلاسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا مىلادى 448- يىلى ياكى 449- يىلى قۇرۇلغان، ئەلچىخانىدىكى بارلىق خادىملار ئىچىدە پەقەت مائىمنۇس ۋە بىكىلاسلا ئېدىكونى كونىستانتىننو پولدا قىسقا ۋاقىت تۇرغاندا نۇپۇزلۇق هەم ئاغىسى كىرساپىئۇس سىتىۋالماقچى بولغان، هەم ئۇنى ئاتتىللانىڭ ئوردىسىغا قايتقاندىن كېيىن ئاتتىللانى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش هەرىكىتىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا كۈشكۈرتمەكچى بولغان. ئېدىكو ئۆز خوجايىنىنىڭ مۇددىئاسىغا خائىنلىق قىلمىغان، لېكىن ئۇنىڭ خائىنلىق ئوبرازىنى يارىتىشى كىشىلەرنى قايىل قىلغان.
رىملىقلار ۋەدىسىگە خىلاپلىق هالدا ئاتتىلارنى قەستلەپ

ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭى بىر

تىنچلىق شەرتنامىسى مىلادى 450 - يىلى ئەتىيازدا

سېئۇدىيۇس ۋاپات بولۇشتىن سەل بۇرۇن هونلار بىلەن

ۋىزانتىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلدى. بۇ شەرتنامىنىڭ بىر

قەدەر يۇمشاق شەرتلەر بويىچە تۈزۈلىشى ئېهتىمال

ئاتتىللانىڭ كۆچىنى توپلاپ ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي

قىسمىغا بىر قېتىملىق تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىشنى

مەقسەت قىلغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ۋەهالەنكى،

سئودىيۇسنىڭ ئۆلۈمى ئويلىمىغان قىيىنچىلىقلارنى

ئېلىپ كەلدى. چۈنكى ئىمپېرىيىنىڭ يېڭى خانى

ماركىئان هۇنلارغا قارىتا قاتتىق قوللۇق لۇشيەن-

سىياسەت قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئادەم ئىدى.

ئۇ دەرهال هۇنلارغا دەۋاملىق ئولپان تاپشۇرۇشنى

توختىتىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاتتىلانىڭ

ۋىزانتىيە بىلەن تىنچلىق شەرتنامىسى تۈزۈش ئارقىلىق

ئۆزىنىڭ ياي تەرىپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى مەغلۇپ

بولدى. ئۇ غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە هۇجۇم قىلىش

پىلانىدىن ۋاز كېچىش كېرەكمۇ ياكى تېزدىن ئېلىپ

بېرىش كېرەكمۇ دېگەننى قارار قىلىشقا مەجبۇر بولدى،

ئۇ بۇ ئىككى خىل لايىهەنىڭ ئاخىرقى بىر خىلىنى

تاللىۋالدى ھەم مىلادى 451 يىلىنى ئالدىنقى مەزگىلىدە كۆلىمى مىسلىسىز چوڭ بولغان بىر مەيدان غەربىي قىسىم ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەقسىتى تۇلۇس (ھازىرقى فرانسىيىدىكى بىر جاي) نى مەركەز قىلغان سىيۇدىلىكىنىڭ ۋىسگوت ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىش دەپ ئاشكارا جاكارلىدى. ئەمما تۇلۇسقا بېرىش ئۈچۈن گائۇل رايونىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئەمما ئاتتىلانىڭ غەيرىي خارجى ستراتېگىيىسى مۆجىزە ياراتتى. كۆپ تىللاردىن بۇيان چىقىشالماي كەلگەن ۋىسگوتلار بىلەن ئاتىيۇس باشچىلىقىدىكى رىملىقلار ئىتتىپاق تۈزدى. ئاتتىلارنىڭ قوشۇنى ھونلار، گېرمانلار ۋە گائولدىكى خاتىرجەمسىزلىك ئامىللار تۇپەيلىدىن جىددىي كۆپەيگەن قوشۇندىن تۈزۈلگەن ئارىلاشما قوشۇن بولۇپ، ئۇلار مىلادى 451 - يىلى ئەتىيازدا رېيىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 7 - ئايدا ئورلئان رايونىنىڭ ئالدىنقى سەپلىرىدە پەيدا بولغان. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ھۇنلارنىڭ گائۇل رايونىغا قارىتا قوزغىغان ئۇرۇشىدىن ئىبارەت بۇ ۋەقە ئۆزىگە مۇناسىپ ھالدا نۇپۇزلۇق تەتقىقاتقا ئېرىشەلمىدى. قارىماققا، ھۇنلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا مۇقەررەر ھالدا زور كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىلگەندەك

قىلىدۇ. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا ھونلار پارىژ شەھىرىنى
ئۆز ئىچىگە ئالغان. مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغان
نۇرغۇن شەھەرلەردىن چەتنەپ ئۆتكەن، ئۇلارنىڭ سەپىرى
ئىنتايىن ئاستا بولغان، ئاتتىللارنىڭ گائۇل رايونىغا
قوزغىغان ئۇرۇشى كېيىنچە موڭغۇللار قوزغىغان ئۇرۇش
ۋە ۋېنگىرىيىلىكلەر فرانسىيىگە قارىتا ئېلىپ بارغان
تاجاۋۇزدىن ئىبارەت چاقماق تېزلىكىدىكى ئۇرۇشلارغا
ئوخشاش چاقماق تېزلىكىدە زەربە بېرىشنىڭ تىپىك
ئۈلگىسى بولالمىغان، شەك ش□بھىسىزكى، ئاتتىللارنىڭ
ئورلېئان رايونىنى ئىشغال قىلالماسلىقىدىكى سەۋەب
كۈچى يەتمىگەنلىكىنى ياكى باشقا سەۋەبلەردىن بولسا
كېرەك. ئەمما ئۇنىڭ مۇداپىئەلەنگەن شەھەرلەردىن
ئەگىپ ئۆتمەيلا تۇئولېئوس شەھىرىگە قارىتىلغان
تۇيۇقسىز ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرغانلىقى تېخىچە
چۈشەندۈرۈلمىدى. ئەمەلىيەتتە، ئاتتىللا ئەسلىدىكى
يولى بىلەن تىروۋېس يېنىدىكى رايونلارغا قايتىپ بېرىپ،
رىملىقلار بىلەن ۋىسگوتلاردىن تەشكىل قىلىنغان
بىرلەشمە قوشۇنغا تاقابىل تۇرغان. شۇنىڭ ئارقىسىدىن
پەيدا بولغان ئۇرۇش تارىختا «كاتالائۇنىئان
تۈزلەڭلىكىدىكى ئۇرۇش» دەپ ئاتالغان. بۇ ئۇرۇشنى

جۇددانىس مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «بۇ ئۇرۇش قەدىمدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان، بىر باتۇر ئەگەر بۇنداق ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بولسا، ئۇ ئۆمۈر بويى بۇنداق ھەيۋەتلىك جەڭنى يەنە كۆرەلمەسلىكى مۇمكىن، شۇڭا ئەگەر بىز ئەجدادلارنىڭ بۇ ئۇرۇش توغرىسىدىكى تەسۋىرلىرىگە ئىشەنسەك، ئۇ چاغدا بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ يەر باغرىدا ئاققان دەريا ، قۇربان بولغان قوماندان
جەڭچىلەرنى قانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ دەيا ئېقىنى جىددي ھالدا كۆپەيگە بولۇشى تەبىئىي». سيودرىك مۇشۇ جەڭدە بەختكە قارشى قۇربان بولغان. ئاتتىللامۇ مۇشۇ جەڭدە ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىمالىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ تەييارلىنىپ قويغانىدى. نوقۇل ھەربىي ئىشلار نوقتىسىدىن قارىغاندا، غەلبە رىملىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداش قوشۇنى تەرەپتە ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئەمما ئاتىيۇس بۇ ياۋايى مىللەت بىلەن تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قېلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇڭا ئۇ غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بېرىلىپ كەتمىدى ھەم ئاتتىللانىڭ چېكىنىشىگە يول قويدى.

بۇ قېتىمكى ئۇرۇشتا ئاتتىللا مەغلۇب بولغان بولسىمۇ،

لېكىن ئۇنىڭ كۆچى تېخى ئۈزۈل - كېسىل گۇمران بولمىغانىدى. مىلادى 452 - يىلىدىن باشلاپ ئۇ، باشقا بىر قېتىملىق زور ئۇرۇشقا تەرەددۇت قىلىشقا باشلىدى، بۇ نۆۋەت ئۇ باشلىغان قوشۇن ئالغا ئىلگىرىلەپ ئۇدۇل مىلانو (ھازىرقى ئىتالىيىنىڭ مىران شەھىرى) رايونىغا يېتىپ باردى. ھازىرقى زامان ئاتالغۇسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاتتىلانىڭ ئۆزىگە خاس كېڭەيمىچىلىكى ھەددىن زىيادە بولۇپ كەتكەنىدى. ئاتتىللانىڭ ئۆزىگە خاس كېڭەيمىچىلىكى ھەددىدىن زىيادە بولۇپ، كەتكەنىدى. ئاتتىللا ئىتالىيىدە تۇرىۋاتقان چاغدىلا ئۇنىڭ ئائىلىسى مارسىئان قوشۇنىنىڭ تۇيۇقسىز ھوجۇمىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇ ئىتالىيىدىن قوشۇن چېكىندۈرۈشكە مەجبۇرى بولدى. ئاتتىللا مىلادى 453 - يىلى ئىتالىيىدىن قايتىش سەپىرىدە مېڭىسىگە قان چۈشۈپ ۋاپات بولغان.

بىز ئىگىلىگەن ئاتتىللانىڭ دەپنە مۇراسىمىغا ئائىت تەپسىلىي تەسۋىرلەش ماتېرىياللىرىدىن ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىيالىقلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنىڭ بارلىقىنى بىلىمىز. قارىماققا شۇنى شەك - شۈبھىزكى، ھۇنلارغا مەنسۇپ

ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار بۇ تەسەۋۋۇرنى
ئىسپاتلايدۇ، يەنى ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن ئوتتۇرا
ياۋروپا - ئاسىيا مىللەتلىرىدىن ئىبارەت. يەنە شۇنىمۇ
مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ياۋروپا -
ئاسىيالىقلارنىڭ تەركىبى ھۇن ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە
ئۇزۇن ئۆتمەيلا سىڭىشىپ كەتتى. ۋەھالەنكى،
ئاتتىللانىڭ سىياسىي مەقسىتى كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك
مەدھىيىلەپ كېلىۋاتقان چىڭگىزخاننىڭ زېمىنسىگە
ئالغان يۈكى ۋە قارا نىيىتىگە قارىغاندا كۆپ ئاز ئىدى.
ئۇنىڭدىن باشقا ئاتىللانىڭ ھەربىي ئىشلار بويىچە تالانت
ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىللەر ناھايىتى
ئاز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىغان ئۇرۇش
ئىستراتېگىيىسى ۋە تاكتىكىلىرى تۈرك - مۇڭغۇل
شەكلىدە بولماستىن، بەلكى گېرمانچە شەكىللەرگە
ئوخشاپ كېتىدۇ.
ئاتتىللا ئىمپېرىيىسىنىڭ قورۇلۇشى قىسقا ۋاقىتلىق
بولۇپ، ئۇنىڭ گۇمران بولۇشى ئاتتىللا ئۆلگەندىن كېيىن
ۋە گېپىدنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىدىن كېيىنلا
باشلانغانىدى. ياكى تېخىمۇ توغرىراق ئېيتقاندا،
گېپىدنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى ئەمەلىيەتتە ھۇنلارنىڭ

بانىنونىيدىكى هۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇردى. مىلادى 445_يىلىغ كەلگەندە قەدىمكى رىمنىڭ بۇ ئۆلكىسىگە ياۋايى مىللەت هۆكۈمرانلىق قىلالمايدىغان بولدى. هونلار شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى قوشۇنىدا داۋاملىق خىزمەت قىلىۋەردى. هەم ئىلگىرى بىر مەھەل هۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان بىر ئىرق گورۇھىنىڭ ئەۋلادلىرى يېڭى ئوتتۇرا ياۋرۇپا ئاسىي فىدىراتسىيىسىنىڭ سىياسىي گەۋدىسى تەرىپىدىن ئاسمىلاتسىيە قىلىندى ۋە قوشۇلۇپ كەتتى. مانا بۇ هۇنلارغا ئائىت ئاجايىپ غارايى هېكايىلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىسىدە نېمە ئۈچۈن ئۇزاققىچە ساقلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار تارىخ دەرسلىكىدە مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ۋېنگرىيىنىڭ تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان رىۋايەتلىرىدە هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

پايدىلانغان مۇناسىۋەتلىك كىتابلار:

هۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇشقا ئەرزىيدىغان ماتېرىياللار خېلى كۆپ. جوردانىسنىڭ بارلىق نەقىللىرى

چارلىز كرىستوفىنىڭ «جوردانىس قەلىمى ئاستىدىكى گوت ئىمپېرىيىسى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان. پروسستون داشۆسى نەشرىياتى 1915 ـ يىل 1 ـ سان نەشرى. بارنىس ۋە نوپلى 1960 ـ يىل 2 ـ نەشرى.
غەربىي هونلار هەققىدە يېزىلغان هازىرقى ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەسەر A.E تومپسۇن يازغان «ئاتتىلا ۋە هونلار تارىخى» دىن ئىبارەت، ئوكسفورت داشۆسى 1948 ـ يىل نەشرى. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردىكى كۆپ سانلىق بىۋاستە ئېلىنغان نەقىللەرنى D.C گوردون يازغان: «ئاتتىللا دەۋرى»، «مىلادى V ئەسىردىكى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە كۆچمەن مىللەت» (ئا ن. گاربور 1966 ـ يىل ئاددىي مۇقاۋىلىق نەشرى) دىن تېپىشقا بولىدۇ.

مۇبادا هۇنلارنىڭ تارىخى بىر قانچە پارچە ماقالە بىلەنلا بايان قىلىنغان بولسا، ئۇ چاغدا كېيىنكى رىم ئىمپېرىيىسى ياكى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخى مۇكەممەل تارىخ بولماي قالاتتى B.J .بۆرە يازغان «سيودۇس I دىن جوستىنئان ئۆلگەندىن كېيىن رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تارىخى»

كىشىلەر تەرىپىدىن مۇشۇ جەھەتتىكى ئەڭ ياخشى كىتاب دەپ ئېتىراپ قىلىندى. (نيۇ ـ يورك. دەۋر نەشرىياتى، 1958 ـ يىل.)

سىنورنىڭ «باشلانغۇچ ساۋات» ناملىق كىتابىنىڭ 261 ـ بېتىدىن 265 ـ بېتىغىچە چوڭقۇرلاپ ئوقىسا، بەزى خەتلەردىن ئېلىنغان نەقىل مۇشۇ تېزىستىن پايدىلانغۇچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئالاھىدە قىزىقارلىق بولاتتى. مەسىلەن O. :مائېنسېن ـ خېلفېن يازغان «يالغان ـ ھونلار»، ئوتتۇرا ژۇرنىلى 1 ـ سان 1955 ـ يىل نەشرى، 101 ـ 106 ـ بەتلەر.

ل. خارماتتا يازغان «ھۇن ئىمپىرىيىسىڭ يوقىتىلىشى» 1 ـ سان، «تەتقىقات ئورنى. 2 ـ سان 1952 ـ يىلى نەشرى، 277 ـ 304 ـ بەتلەر.

ئوتومائېسسېن خېلفې يازغان «ياۋرۇپا ھۇنلىرى بىلەن ھونلار» ۋىزانتىيە 1944 ـ يىلى نەشرى.

بۇ يازمىنى "ئەپچىن" توردىن "گۈل قىز"نىڭ تىمىسىدىن كۆچۈرىلدى!

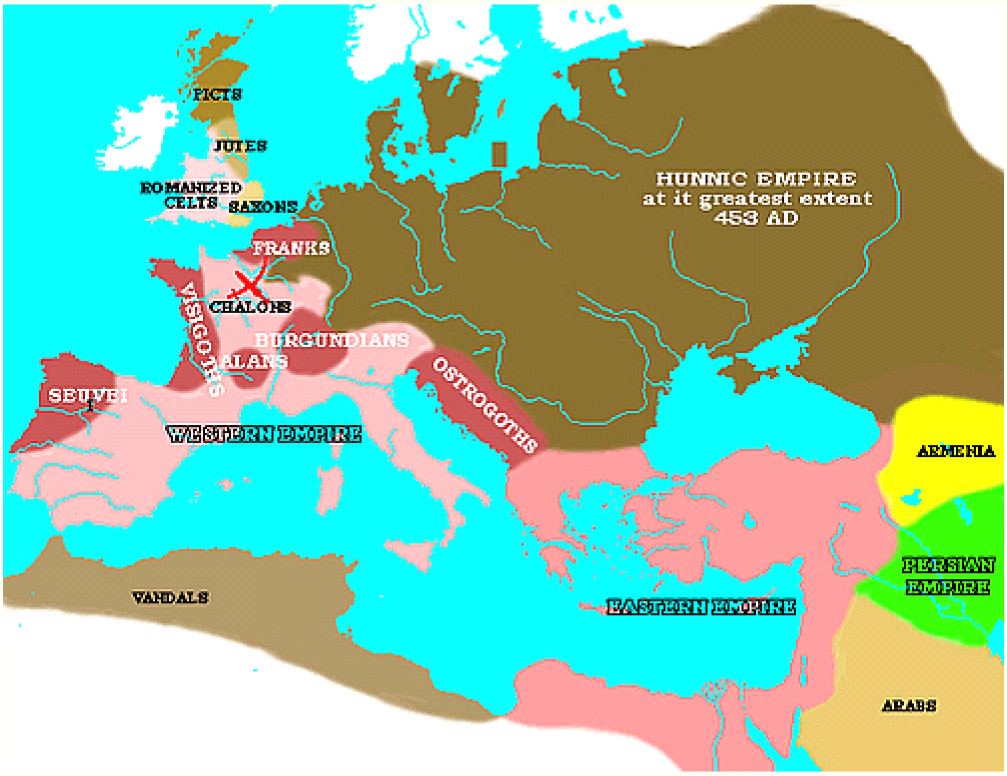

PICTS
JUTES
ROMANIZED CELTS
SAXONS
FRANKS
CHALONS
VISIGOTHS
BURGUNDIANS
ALANS
OSTROGOTHS
SEUVEI
WESTERN EMPIRE
HUNNIC EMPIRE
at it greatest extent
453 AD
ARMENIA
PERSIAN EMPIRE
VANDALS
EASTERN EMPIRE
ARABS

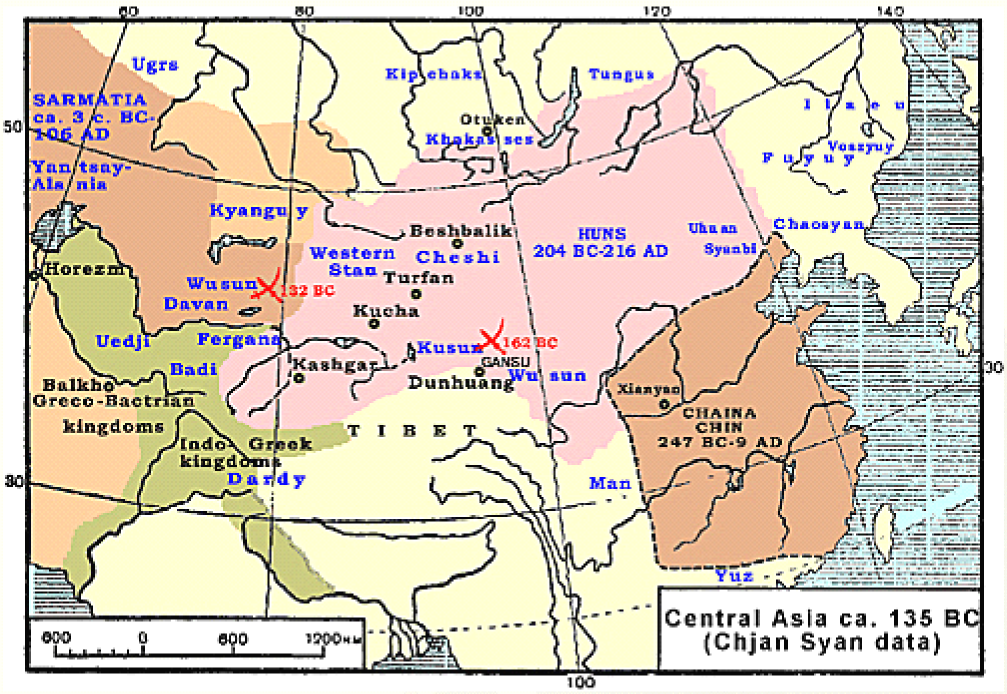

Ugrs
SARMATIA ca. 3 c. BC-106 AD
Yan tsay-Ala nia
Kipchaks
Tungus
Otuken
Khakasses
Kyanguy
Beshbalik
HUNS
204 BC-216 AD
Uhuan
Syanbi
Chaosyan
Western Stan
Cheshi
Turfan
Horezm
Wusun
132 BC
Davan
Kucha
Uedji
Fergana
Kusun
162 BC
GANSU
Wusun
Badi
Kashgar
Dunhuang
Balkho
Greco-Bactrian kingdoms
Indo-Greek kingdoms
Dardy
TIBET
Xianyan
CHAINA CHIN
247 BC-9 AD
Man
Yuz
Central Asia ca. 135 BC
(Chjan Syan data)

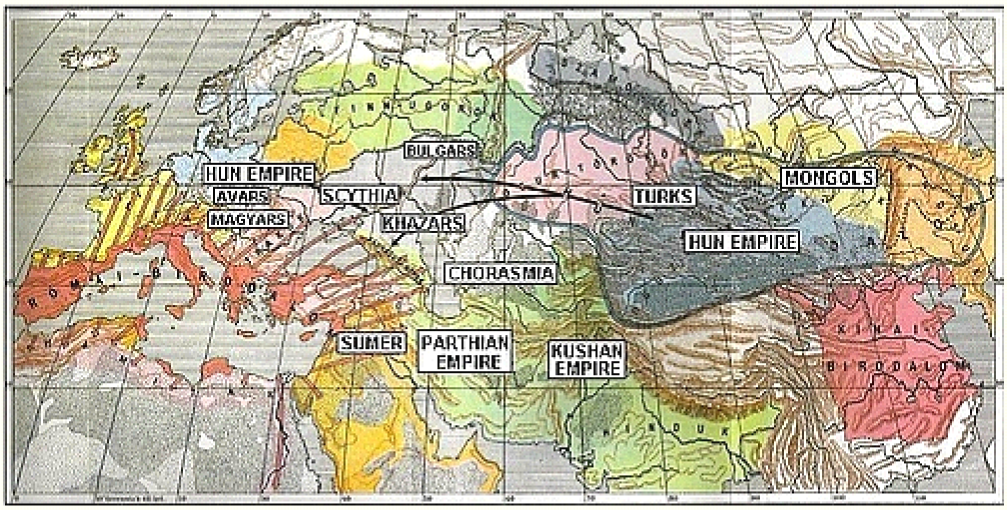
HUN EMPIRE
AVARS
MAGYARS
SCYTHIA
BULGARS
KHAZARS
TURKS
MONGOLS
HUN EMPIRE
CHORASMIA
SUMER
PARTHIAN
EMPIRE
KUSHAN
EMPIRE